

De Sint Nicolaaskerk te Amsterdam

CHEF D'OEUVRE VAN A.C. BLEYS

DOOR COERT PETER KRABBE*

Er is een groeiende interesse voor het oeuvre van de architect Pierre Cuypers en de 19de-eeuwse architectuur in het algemeen waar te nemen, getuige de levensvatbaarheid van het Cuypers-genootschap. Cuypers is altijd nog de minst vergeten architect uit dit tijdvak geweest, voornamelijk doordat hij, vanwege de rationele principes die hij er op na hield, bestempeld werd als voorloper van de moderne architectuur. Toch vergeet men al te vaak dat Cuypers' architectuur ook een aantal mindere rationele en typisch romantische trekken bevat, zoals ook bij andere neogotische architecten – bijvoorbeeld bij Pugin – reeds eerder in de eeuw valt waar te nemen. Pugin had, evenals Cuypers, grote bewondering voor de Middeleeuwen en droomde van steden waar ontelbare kerkstorens in de lucht priemden. Ook Cuypers was vervuld van dit droombeeld en trachtte dit te realiseren, alhoewel geldgebrek hem vaak noopte ambitieuze plannen te vervangen door eenvoudigere. En ook dan haalden veel kerken het eeuwfeest niet! Met zijn zes kerken, het Rijksmuseum en het Centraal Station bepaalde hij het beeld van het 19de-eeuwse Amsterdam. Voor zijn kerken bediende hij zich van een gotische stijl, volgens hem en zijn zwager, de katholieke emancipator Joseph Alberdingk Thijm, de christelijke (oftewel katholieke) stijl bij uitstek. De kerken van Cuypers zijn monumenten van de katholieke emancipatie; bij sommige werken kan men wel spreken van Rooms triomfalisme. Het triomfalisme bleef niet beperkt tot de neogotiek. In 1887 werd op één van de markantste punten van de stad een monumentale koepelkerk ingewijd, de St. Nicolaaskerk van bouwmeester A.C. Bleys. Voor Alberdingk Thijm was het een harde klap dat in zijn stad een katholieke kerk gebouwd werd in de vormentaal der 'Renaissance' (tussen aanhalingstekens, want zo zuiver renaissancistisch is zij niet).

DRIE NICOLAASKERKEN

De Alteratie (1578) bracht met zich mee dat in Amsterdam de katholieke godsdienst officieel verboden werd en dat de katholieke kerkgebouwen in de handen van de gereformeerden kwamen. Ook de oudste van de twee parochiekerken, gewijd aan Sint Nicolaas (patroon van de zeevarenden) en sindsdien bekend onder de naam Oude Kerk, was dit lot beschoren. Het Katholieke volksdeel moest voortaan genoegen nemen met schuilkerken. Vlakbij de Oude Kerk – en evenals deze gelegen aan de Oudezijds

Voorburgwal – werd in 1661 een huis gebouwd waarvan de zolder bestemd was voor kerkruimte. Deze schuilkerk, 't Haantje', 't Hert of 't Hart genoemd (en pas in veel later tijd Ons' Lieve Heer op Solder) was ook gewijd aan de H. Nicolaas.

Nadat in 1796 de vrijheid van godsdienst werd ingesteld werden enkele schuilkerkjes vervangen door godshuizen in classicistische trant. De bouw van katholieke kerken kwam echter pas goed op gang na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland (1853).

In de jaren '60 waren plannen gerezen om ook voor de patroonheilige van de stad een volwaardige kerk te bouwen, waartoe aan het Open Havenfront enige percelen werden aangekocht. De St. Nicolaaskerk zou echter niet aan open water komen te liggen, want enige tijd later begon men plannen te maken voor het Centraal Station, dat op een kunstmatig eiland in het Open Havengebied gedacht was.

Als architect werd A.C. Bleys benoemd, de bouw duurde van 1885 tot 1887 (de bouw van de kerk werd aangenomen voor het bedrag van f 283.990).

De kerk is een dominerend element in het stadsbeeld, hetgeen voornamelijk te danken is aan de achthoekige vieringkoepel (afb. 1). Of het opzet van de bouwmeester is geweest of niet, deze koepel vormt een buitengewoon imposante afsluiting van de Oudezijds Voorburgwal, de gracht waar beide voorgangers aan liggen, namelijk de Oude Kerk en Ons' Lieve Heer op Solder. Ook vanaf het brede water de Oude Waal en aan het Open Havenfront (bijvoorbeeld vanaf het Centraal Station) presenteert de kerk zich op majestueuze wijze. Men kan stellen dat deze kerk overheersender in het stadsbeeld is dan de Oude Kerk, die – en dat is normaal voor een middeleeuwse stadskerk – midden in dichte bebouwing gelegen is en er in feite organisch mee is vergroeid. In de 19de eeuw plaatste men – als er tenminste genoeg geld en ruimte en een capabele architect voorhanden was – de kerk op een zorgvuldig gekozen plek in de stad, bijvoorbeeld in de as van een weg of van een water; ook veel voorkomend is de plaatsing aan een plein of open water. Uit stedenbouwkundig oogpunt is de kerk van Bleys geslaagd te noemen.

Gewezen is reeds op de koepel. Andere verticale elementen zijn de twee torens op de hoeken van de voorgevel geplaatst. De weg waaraan de kerk ligt, de Prins Hendrikade, staat niet haaks op de as van de kerk

en aangezien de torens de richting van de straat volgen, springt de rechters meer naar voren dan de linker. Van ver af valt dat echter niet op (zie afb. 1). Een gelijke opzet is te vinden bij Bleys' St. Cyriacus en St. Franciscus te Hoorn (1879 – 82), die min of meer als voorstudie kan gelden voor de St. Nicolaas, temeer omdat deze ook bepaald wordt door een achthoekige vieringkoepel. Hoewel de St. Nicolaas bestempeld wordt als een neorenaissance kerk – vooral de bekroningen van de transeptgevels en de venstertracering geven daar aanleiding toe – is de architect allerm minst als een stijlpurist te werk gegaan. Met name de koepelvensters, de gebroken frontons en de torenhelmen zijn geïnspireerd op de barok, terwijl ook roosvensters voorkomen (dat Bleys zich van veel stijlen bediende zullen wij aanstonds zien).

Het bouwwerk valt in negatieve zin op door de vrij slechte detaillering. De kapitelen van het portaal, om een voorbeeld te noemen, zijn uitermate grof gebeeldhouwd.

BLEYS EN HET ARCHITECTONISCH KLIMAAT VAN DE JAREN '80

Adrianus Cyriacus Bleys werd in 1842 te Hoorn geboren. Evenals Cuypers genoot hij een opleiding aan de Academie voor Beeldende Kunsten te Antwerpen, welke hij in 1864 voltooide. Hij werkte enige tijd bij Cuypers, doch verliet laatstgenoemde na

een ruzie. Uit beschrijvingen van tijdgenoten blijkt dat Bleys een ware kunstenaarsaard bezat, temperamentvol en hartstochtelijk. Aangezien veel talentvolle architecten toch al moeilijk konden aarden bij Cuypers, is het dus niet verwonderlijk dat Bleys ook zijn eigen weg zocht. Bovendien was hij, zoals gezegd, niet zo'n stijlpurist als Cuypers. Integendeel, hij bediende zich van veel bouwstijlen. Reeds in 1862 vervaardigde hij een ontwerp voor een museumgebouw, uitgevoerd in classicistische vormen, naar aanleiding van een prijsvraag uitgeschreven door de 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', de belangrijkste architectenvereniging in Nederland. Vrijwel iedere prominente architect was hierbij aangesloten en ook Bleys – evenals Cuypers overigens – was een actief lid.

Daarnaast bouwde hij enige neogotische en neoromaanse kerken, terwijl de eerder genoemde kerk te Hoorn, evenals de St. Nicolaas renaissancistische kenmerken heeft. Hij bouwde echter niet louter kerken. Veel burgerlijke en openbare bouwwerken van zijn hand zijn in neorenaissance stijl uitgevoerd (b.v. de woonhuizen aan de Nieuwezijds Voorburgwal, achter het Begijnhof, en het interessante St. Elisabethgesticht, beide te Amsterdam).

Bleys bekleedde een vrij unieke positie als katholiek architect, sympathiserend met de Renaissance. De meeste vak- en geloofbroeders bedienden zich van de neogotische

stijl. De belangrijkste architect onder hen was ongetwijfeld P.J.H. Cuypers. Door toedoen van Victor de Stuers, referendaris van het departement Kunst en Wetenschappen, destijds onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, sleepten Cuypers en andere architecten met een voorkeur voor de gotiek opdrachten voor overheidsgebouwen en restauraties in de wacht. Dat architecten met een andere stijlvoorkeur hiertegen in het geweer kwamen en open prijsvragen (waaraan iedere architect kan deelnemen) eisten, is natuurlijk niet verwonderlijk. Voor veel (vooral niet-katholieke) landgenoten had de te dogmatische neogotische richting toch al geen goede naam.

Het pleidooi voor open prijsvragen wordt nog begrijpelijker als wij kijken naar het architectenbestaan destijds. Het viel voor veel architecten niet mee een bouwopdracht te verkrijgen. Veel architecten, zoals Bleys, beperkten zich dan ook niet tot één bepaalde stijl. Het karakter van het bouwwerk en de voorkeur van de opdrachtgever(s) speelden natuurlijk een grote rol. Het leven van Bleys is een schrijnend voorbeeld hoe onzeker het architectenbestaan was; zijn carrière beëindigde hij als Rijksinspecteur voor Volksgezondheid in de provincie Noord-Brabant.

Nu was er niet alleen kritiek op de werkwijze van de overheid. Ook andere prijsvraagprocedures gaven aanleiding tot kritiek, bij voorbeeld de prijsvraag voor de NH-kerk te Hoorn (1879). Deze besloten prijsvraag valt in negatieve zin op, omdat de inleveringstermijn met een maand werd verkort. A.C. Bleys was een slachtoffer van deze merkwaardige beslissing, daar hij het rond die tijd druk had met de bouw van de katholieke kerk te Hoorn en zodoende zijn ontwerpen onmogelijk voor de nieuw vastgestelde datum af kon hebben.

In 1879 woonde Bleys nog in Hoorn. Een jaar later verplaatste hij zijn praktijk naar Amsterdam, waar hij naast Cuypers de productiefste katholieke bouwmeester werd. In het boek *Cuypers en Amsterdam* (den Haag 1985) van G. Hoogewoud e.a. wordt op pagina 28 vermeld dat in 1884, door – gelijktijdig met de St. Nicolaas – Cuypers zijn St. Dominicus bouwde, men zich afvroeg wie er het beste van zou maken. De kerk van Cuypers is wat exterieur betreft nooit voltooid en maakt zodoende niet zo'n overtuigende indruk. Met betrekking tot de buitenzijde kan men stellen dat Bleys de wedstrijd gewonnen heeft i.t.t. het interieur, aldus Hoogewoud.

Voor de architect A.W. Weissman, een van de oprichters van Heemschut en tegenstander van Cuypers Rijksmuseum (hij wilde m.i. met zijn Stedelijk Museum in neorenaissance stijl laten zien hoe het wel moest), was het niet moeilijk te zeggen welk gebouw het meest geslaagd was. De neogotiek paste volgens hem niet in het stadsbeeld. Gesteld moet worden dat bij Weissman wel een enigszins tweeslachtige houding te bespeuren valt. Enerzijds pleitte hij voor een nieuwe eigentijdse stijl, maar anderzijds mocht geen enkel bouwwerk dat in de stad verrees

Opname uit het begin van deze eeuw, waarop de St. Nicolaas zich nog spiegelt in het water. De Prins Hendrikkade is nog niet verbreed voor het water; ter weerszijden is de historische bebouwing nog intact.

(foto: Historisch-Topografische Atlas, Gemeente Archief Amsterdam)

in tegenspraak zijn met het 16de-, en 17de-
eeuwse erfgoed.

Over de St. Nicolaas was Weissman zeer te spreken, aangezien de kerk in goede harmonie was met de omgeving. In de bespreking van de kerk in *De Opmerker* (jrg. 22 (1887), p. 41-3) zette hij zijn standpunt duidelijk uiteen. 'Vooral echter verdient het waardering dat de bouwmeester Bleys gebroken heeft met de sleur, waarin de bouwers van nieuwe R.K. kerken langzamerhand zijn vervallen. (...) Mag ook menig gotisch kerkje in een landelijke omgeving een behaaglijke indruk maken, voor stadskerken worden andere eischen gesteld, die, althans in ons vaderland, de Renaissance beter vervullen kan. Wij weten wel, dat in de oogen van velen Katholieken een kerk, waaraan Renaissance-motieven voorkomen, niet het ware karakter draagt, maar gelooven dat die opvatting geen redelijken grond heeft, waar zelfs de grootste kerk der Christenheid, en talrijke andere kerken in navolging daarvan, de Renaissance-stijl vertonen. Moge het voorbeeld, door den heer Bleys gegeven, om zich van de bestaande traditie los te maken, meer en meer navolging vinden. Slechts op deze wijze kan wellicht weer een bouwstijl ontstaan, die de uitdrukking is van de behoefte en geestesrichting van onzen tijd'.

HET INTERIEUR VAN DE ST. NICOLAASKERK

Ook al heeft de St. Nicolaas Kerk geen spectaculaire ijzeren overkapping en een opvallende plattegrond, zoals Cuypers' St. Dominicus, de kerk is zeer zeker de moeite waard van binnen. Zij is een driebeukige kruisbasiliek met op de viering een koepel. Zowel middenschip, koor als dwarsschepen hebben een houten tongewelf met cassettenversiering. De zijbeuken worden aan oostelijke zijde beëindigd door absiden, waarin een altaar gewijd aan Maria (noordelijke kapel) en Jozef (zuidelijke kapel) zijn ondergebracht en aan westelijke zijde door een halfronde doopkapel en de kapel van Maria, Sterre der Zee (onder de noord-westelijke toren).

Elk onderdeel in dit nog zeer gave interieur is in harmonie met de architectuur. Dit geldt voor het werk van twee kunstenaars, die zeer actief zijn geweest in deze kerk, de schilder Jan Dunselman (die o.a. de kruiswegstaties vervaardigde) en de beeldhouwer E. van den Bossche. Wat de werkstukken van Van den Bossche betreft is dat niet verwonderlijk, aangezien de altaren, waarop beeldhouwwerk en edelsmeedkunst van zijn hand voorkomt, ontworpen zijn door Bleys. De altaren zijn – om de stijllabels maar weer te hanteren – meer in de geest van de Barok dan in die der Renaissance.

Het hoofdaltaar (dat maar liefst f 30.000,— heeft gekost) is goed van verhoudingen (de horizontale onderdelen zijn in evenwicht met de verticale) en harmonieert uitzonderlijk goed met de architectuur (afb. 2). De aedacula-vormige opstand bestaat uit 2 zuil-

Het koor van de kerk met beeldhouwwerk van E. van den Bossche. Het altaar, door architect Bleys zelf ontworpen, harmonieert uitzonderlijk goed met de architectuur.
(foto: Kees van Veen, Amsterdam)

len – waartussen zich een boog bevindt – die een hoofdstel met gebroken fronton dragen.

Genoemde boog correspondeert met de binnenste bogen van de absidewand, het gebroken fronton met de buitenste. De altaarvleugels zijn gebogen, gelijk de absidewand. P.C.J. van Dael beschrijft in de tot nu toe bestende publicatie over deze kerk ('De St. Nicolaaskerk aan de Prins Hendrikkade, een Amsterdams monument van binnen bekeken'. Bulletin van de Stichting Oud Hollandse Kerken nr. 7 (1978) 2-24) op pag. 5

bondig de plaatsing van de beelden van Van den Bossche: 'De beelden die op en om het altaar zijn opgesteld, bepalen de lijnen van een driehoek: links en rechts, op voetstukken, los van het altaar, een marmeren beeld, dan aan de uiteinden van de zijvleugels, twee bronzen beelden, nog hoger, op twee zuilen, twee bronzen knielende engelen, helemaal bovenaan tenslotte, boven het fronton, een marmeren beeldengroep bestaande uit een staande Christus en twee knielende engelen'.

Van de zijaltaren is het Jozef-altaar het

meest interessant. Hier is wederom sprake van een gebroken fronton met twee knielende engelen. Als bekroning nu geen beeldhouwwerk, maar een glas-in-loodraam met een uitbeelding van Jozef, een voorstelling die exact door beide engelen wordt omvat. Iconografisch zijn de altaren (en de beschilderingen) hoogst interessant; hiervoor verwijs ik naar het genoemde artikel van Van Dael.

Bijzondere inventarisstukken zijn de preekstoel (met beeldhouwwerk van Van den Bossche) het orgel en de biechtstoelen, alle geheel in overeenstemming met de architectuur.

Tenslotte dient gewezen te worden op het meest spectaculaire element van het bouwwerk, zowel aan buiten- als binnenzijde, de koepel, rustende op 116 palen. Voorheen bestond deze belangrijke lichtbron uit een buitenkoepel en een binnenkoepel van glas-in-lood. Het licht dat via de vensters en de lantaarn van de buitenkoepel naar binnen viel werd getemperd door het glas-in-lood. Bij de laatste restauratie werd de binnenkoepel verwijderd en de vensters van de buitenkoepel dichtgemetseld.

BEHOUD EN BEHEER

Doordat het glas-in-lood van de binnenkoepel in slechte staat verkeerde, besloot men over te gaan tot restauratie hiervan. Alras bleek echter dat de torens en kapel dringender aan herstel toe waren en dit kreeg derhalve de prioriteit. De restauratie – die duurde van 1966 tot 1973 – werd wegens geldgebrek gestaakt. De gedemonteerde binnenkoepel verkeert nog immer in slechte staat. De vensters van de buitenkoepel zijn, zoals gezegd, dichtgemetseld, de goedkoopste oplossing.

De kerk functioneert nog als godshuis, alhoewel het aantal kerkgangers laag is en de financiële lasten hoog zijn. Dit heeft het kerkbestuur echter niet weerhouden om zelf de restauratie van de sjabloonschilderingen ter hand te nemen.

Gesteld kan worden dat voor de themadag 'Beheer en Behoud van 19de-eeuwse Kerken' geen geschiktere plaats uitgezocht kon worden. Wat het behoud van 19de-eeuwse kerken betreft is het noodzakelijk – zeker in Amsterdam – een beleid op te stellen om te zorgen dat belangrijke bouwwerken behouden blijven.

In onze tijd kijkt men enigszins neerbuigend naar de tijd waarin de Nicolaaskerk werd gebouwd en vraagt men zich wanhopig af waarom destijds een bouwwerk als de Mariakerk te Utrecht gesloopt is. Ik ben echter bevreesd dat men in de 21ste eeuw ook niet zo bijster positief over onze eeuw zal oordelen, wanneer men de lotgevallen van bijvoorbeeld de Maria Magdalenakerk te Amsterdam beziet.

* Coert Peter Krabbe studeert kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Momenteel neemt hij deel aan een werkgroep (o.l.v. Drs. Erik de Jong), die zich bezig houdt met de 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst'.